

Iwona Kosek

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn, Polska

ORCID 0000-0002-3804-109X

Symetryczny czy niesymetryczny? Problemy w opisie frazeologicznych par aspektowych

Słowa kluczowe: leksykografia, związek frazeologiczny, para aspektowa, uzus

Keywords: lexicography, phraseological unit, aspectual pair, usage

Kilka lat temu Mirosław Bańko pisał o korzyściach i problemach wynikających z nadmiaru danych językowych (Bańko 2018). Badacz zwracał uwagę na fakt, że obfitość danych to znak czasu, podobnie jak szybkość zachodzących zmian. Ta druga kwestia jest dla uporządkowanego opisu języka równie istotna jak ogrom tekstów, do których wraz z rozwojem technologii mamy łatwy dostęp. W niniejszym artykule wskazano kilka problemów i pytań pojawiających się podczas analizy danych tekstowych i metajęzykowych (leksykograficznych) w odniesieniu do frazeologicznych par aspektowych¹. Właściwym przedmiotem opisu są różnego typu niezgodności czy też rozbieżności między typami danych i związany z tym problem z przyjęciem określonego rozwiązania. Rozważania nie mają charakteru materiałowego, w poszczególnych typach problemów ograniczono się do pojedynczych przykładów. Artykuł został podzielony na dwie części. W pierwszej wskazano przykładowe rozbieżności, drugą (wraz z podsumowaniem) poświęcono zaś dyskusji nad opisywanymi przykładami zwrotów, przyczynami rozbieżności i możliwymi rozwiązaniami problemu. Dotyczy też ona ogólniejszych problemów opisu języka, wykraczających poza gramatykę związków frazeologicznych.

1. Gdy przyjrzymy się własnościom gramatycznym czasownikowych związków frazeologicznych, dojdziemy do wniosku, że wiele z nich wchodzi w pary aspektowe,

¹ Określenie *symetryczny/niesymetryczny* nawiązuje do artykułów Stanisława Skorupki (1986) i Jarosława Liberka (2006).

np. *całować* – *pocałować klamkę*², *dolewać* – *dolać oliwy do ognia*, *kłaść* – *położyć cze-
muś kres*, *przełamywać* – *przełamać pierwsze lody*, *przybierać* – *przybrać na wadze*,
wypływać – *wypłynąć na szerokie wody*, *brać* – *wziąć w łapę* itp. Są to pary zarówno
prefiksalne, jak i sufiksalne. Jednak pewna grupa czasownikowych związków frazeo-
logicznych nasuwa pytanie o istnienie pary aspektowej³. Pytanie to wynika niekiedy
z intuicji badacza, będącej istotnym narzędziem w opisie języka (przez generatyw-
istów jest ono wręcz wysuwane na pierwszy plan), ale wątpliwości mogą pojawić się
także pod wpływem tekstów (uzusu).

1.1. Można mówić o kilku typach rozbieżności, funkcjonujących na dwóch różnych po-
ziomach. Pierwszy poziom dotyczy różnic w opisie słownikowym. Oczywiście słownik
nie jest podręcznikiem gramatyki (jak słusznie stwierdzono we wstępie do USJP: X),
różny jest też sposób notacji w poszczególnych opracowaniach i sposób podawania
informacji gramatycznej (pośredni lub bezpośredni), nierzadko będący powieleniem
wcześniejszych słowników, a sposób opisu aspektu (będącego jedną z wielu szcze-
gółowych kwestii, w przypadku tak słowników frazeologicznych, jak ogólnych) nie
zawsze jest objaśniany we wstępie. Wszystkie te czynniki należy wziąć pod uwagę,
ale mimo to różnice w interpretacji interesującego nas zjawiska są zauważalne. I tak
np. porównanie frazeologiczne *coś działa na kogoś jak (czerwona) płachta na byka*⁴
ma właśnie taką i tylko taką postać w SJP Dor (a więc ndk), podobnie w słowniku
Skorupki (*działać na kogo jak czerwona płachta na byka* – SFSk, byk 10). Natomiast
w WSJP PAN jest to para (być może nawet trójka aspektowa) z odpowiednikami *po-
działa* i *zadziała*⁵. W słowniku Verbel omawianemu porównaniu przypisano dwa od-
powiedniki (z przedrostkami *po-* i *za-*), w ISJP – jeden (*podziałać*), podobnie w PSFJP.
Zwrot z komponentem *podziałać* został też odnotowany w kilku innych słownikach,
ale jego status (m.in. ze względu na sposób zapisu) nie jest oczywisty. USJP poda-
je *działać, podziałać...*⁶, podobnie jak SWJP i PSFG, w dwu ostatnich opracowaniach

² Pary zapisywane są w tej samej kolejności: ndk – dk, niezależnie od tego, która z postaci
jest wcześniejsza (pierwotna).

³ Pomijam dostępne w literaturze przedmiotu (częstkowe) dane o związkach frazeolo-
gicznych defektywnych pod względem aspektu. Były one podawane przez Liberka (2006) oraz
przez S. Przybyszewskiego w odniesieniu do słownika Verbel (2020: 84; por. też Kosek 2022).

⁴ Abstrahuję w tym miejscu od statusu komponentu *czerwony* – w części słowników jest
on uznawany za fakultatywny i odnotowywany zwykle w nawiasie (podobnie jak w niniejszym
artykule).

⁵ W artykule hasłowym *ktoś / coś działa na kogoś jak czerwona płachta na byka* jako odpo-
wiednik aspektowy podano *podziała*, ale wariantem zwrotu dokonanego jest *ktoś / coś zadziała
na kogoś jak czerwona płachta na byka*.

⁶ Być może jest to w ujęciu USJP para aspektowa, ale zapis po przecinku, identyczny z za-
pisem przy wariantach, utrudnia interpretację, podobnie jak fakt, że dwuaspektowe formy cza-
sownikowe występujące w związkach frazeologicznych są podawane w aspekcie dokonanym
(USJP: XLI), np. *kupić kota w worku* (w hasło *kupić* – *kupować*). Dodać trzeba, że w odniesieniu
do czasowników w jednym hasle opisywane są tylko pary przyrostkowe (np. *przezcucić* – *prze-
czuwać, kupić* – *kupować*).

człon *podziałać* należałoby jednak interpretować raczej jako wariant, co sugeruje zapis w nawiasie kwadratowym⁷. Jako wariant *działać* komponent *podziałać* potraktował WSFF. Jak widać, dotykamy tu problemu relacji między parami aspektowymi a wariantywnością, nie do końca we frazeologii polskiej jasnej, rozstrzygniętej (zob. Kosek 2022), co stanowi dodatkową komplikację w usystematyzowanym opisie par aspektowych, którą w artykule pomijam.

Różny opis frazeologizmu – jako symetrycznego lub nie – występuje również w przypadku zwrotu *grać komuś na nerwach*⁸. W SJPDor, SFSk (*grać* 16), SWJP, PSFG, PSF, PSFJP i WSFF podano frazeologizm tylko w postaci ndk⁹, z kolei ISJP i Verbel (a zapewne także WSJP¹⁰) opisują go jako parzysty w stosunku do zwrotu *zagrać komuś na nerwach*. Rozbieżności widoczne są także w słownikowych informacjach o aspekcie zwrotu *wyjść na ludzi*: SJPDor, PSFJP, SFSk, SWJP¹¹ odnotowują go tylko w postaci dokonanej¹², WSJP PAN i Verbel w postaci pary aspektowej.

Jako bardziej skomplikowany przykład może posłużyć zwrot *coś nie mieści się komuś w głowie*. SWJP, PSFG i WSJP PAN uwzględniają wyłącznie postać ndk. W słowniku Bąby i Liberka (PSFJP, głowa 70) odnotowano zwrot w postaci ndk, ale został on opatrzony uwagą: „rzad. nie może się | nie mogło się | nie chciało się coś komuś pomieścić w głowie”. Podobnie w PSF i WSFF (w tym ostatnim tylko w kontekście z *nie chciało*). Wyłuszczenie (zapis) czasowników modalnych sugerowałyby, że należy je traktować jako część jednostki. Istnienie komponentu o przeciwnym aspekcie odnotowuje też USJP (*nie może pomieścić się...*), wcześniej zarejestrował to SJPDor: *nie mieści się, nie chce, nie może się pomieścić w głowie* (‘nie można zrozumieć, trudno uwierzyć’), z przykładem: *Wspólność majątku gromadzkiego nie mogła się jeszcze pomieścić w głowach chłopskich*.

⁷ W SWJP czasowniki tworzące pary umieszcza się w jednym haśle (zgodnie z informacją we wstępie, s. XXIX) i oddziela myślnikiem, por. np. *czytać – przeczytać* {coś} *od deski do deski*, *chwytać – chwycić* [ujmować – ująć] {kogoś} *za serce* i *działać* [podziałać] {na kogoś} *jak (czerwona) płachta na byka*. Podobny wniosek nasuwa się podczas analizy PSFG, nawias kwadratowy używany jest w tym opracowaniu do zaznaczania członów zamiennych. Potwierdza to analiza zapisu różnych związków, por. np. *rosnąć – urosnąć w oczach*, *brać – wziąć* [chwytać – chwycić, łapać – złapać] *byka za rogi* i *działać* [podziałać] *na* {kogoś} *jak (czerwona) płachta na byka*.

⁸ Rozbieżności dotyczą też zwrotu *działać komuś na nerwy*, niedyskutowanego szerzej w tym artykule. Dla ich stwierdzenia wystarczy porównanie np. SFSk (ndk) i WSJP PAN (tworzący parę aspektową z *zadziała*, zob. też przypis 10).

⁹ W PSF frazeologizm jest wprawdzie omawiany pod hasłem *grać – zagrać*, ale w jego zapisie mamy tylko postać ndk, w przeciwieństwie do np. *grać, zagrać komuś na nosie*.

¹⁰ Omawiany zwrot jest wariantem dla *ktoś / coś działa na nerwy komuś*, z odpowiednikiem aspektowym *zadziała*. Nie ma zatem bezpośrednio podanej pary dla postaci z *grać*, ale w słowniku znajduje się także zwrot *ktoś / coś zagrał / zagrało na nerwach komuś* (jako wariant jednostki *ktoś / coś zadziałał / zadziałało na nerwy komuś*).

¹¹ W SWJP zwrot ma postać rzadko spotykaną w innych opracowaniach – *wyjść na człowieka* [na ludzi].

¹² W słowniku Skorupki (SFSk) zwrot znajduje się w haśle *wychodzić, wyjść* (22), ale odnotowany jest tylko w postaci dokonanej.

1.2. Drugi typ rozbieżności łączy się z relacją stan słownikowy – stan tekstowy. Dotyczy znanej sytuacji, w której teksty wskazują na postać nieuwzględnianą w słownikach. Ilustrują to np. jednostki: *kamień na kamieniu z czegoś nie zostanie / nie pozostanie* ('coś zostanie doszczętnie zniszczone'), *coś ujdzie w tłoku* ('coś nie jest najlepsze, ale można to zaakceptować'), *ktoś wyciąga kasztany z ognia czyimiś rękami* ('ktoś wykorzystuje kogoś innego do zrobienia czegoś trudnego, niebezpiecznego, ale korzystnego dla osoby wykorzystującej'). Sprawdzone przeze mnie słowniki jednolicie notują je jako niesymetryczne (dwie pierwsze z wymienionych jednostek tylko w aspekcie dk, ostatnią – tylko w ndk). W tekstach możemy oczywiście znaleźć przykłady użycia z komponentem o przeciwnym aspekcie, np.

[1] Moskale tak zawsze „walczą o pokój”, że kamień na kamieniu nie zostaje (https://twitter.com/Libertarianin_/status/1614568452286447617, dostęp: 29.06.2023).

[2] Pytanie: „co to jest walka o pokój?”. Odpowiedź: „to jest walka, po której kamień na kamieniu nie zostaje i potem już przychodzi pokój” (NKJP, dostęp: 14.07.2023).

[3] To dlatego Kreml nie reagował dotychczas na polaryzację i radykalizację polskiej sceny politycznej, licząc, że wyciągnie przysłowiowe kasztany z ognia polskimi rękami (Monco, dostęp: 14.07.2023).

[4] Burżuazja we Francji wyciągnęła kasztany z ognia rękami ludu (https://silo.tips/queue/projekt-okadki-joanna-plakiewicz-redaktor-prowadzcy-danuta-samek?&queue_id=-1&v=1694946014&u=MTc2LjlyMS4xMjUuMTAz, dostęp: 17.09.2023).

[5] To właśnie miałem na myśli pisząc o polskim stand-upie, bo 'polski stand-up' to są właśnie monologi. Można też przywołać chociażby takich kabareciarzy jak Kobuszewski. Nawet ci późniejsi jak Smoleń, Fedorowicz, Daniec, czy Górski mieli jakieś monologi, to nie był ten poziom co Kobuszewskiego w ogóle, ale jakoś to wyglądało jeszcze i uchodziło w tłoku (<http://gabriel-maciejewski.szkolanawigatorow.pl/satanisci-vs-frajerzy-czyli-boj-smiertelny-o-jezyk-polski>, dostęp: 15.07.2023).

[6] No moim zdaniem poza żalonymi walkami z potworami [...] serial uchodzi w tłoku (<https://tawerna.rpg.pl/forum/viewtopic.php?f=1&t=6046&start=85>, dostęp: 16.07.2023).

Problem sprawiają użytkownikom języka także jednostki *wyciągać nogi*, *wyciągnąć nogi*. Każdy z tych zwrotów jest uznawany w leksykografii za niesymetryczny: *wyciągać nogi*, ndk, 'śpieszyć się, iść szybko', *wyciągnąć nogi*, dk, 'umrzeć'. W obu przypadkach mamy w tekstach przykłady symetryczności, por.

[7] Skoro finał ziemskiej egzystencji Jana Kowalskiego oznacza tak kosmiczną katastrofę, to dlaczego nie widać i nie słychać żadnych jej znaków i przejawów [...], dlaczego Jan Kowalski odchodzi tak po angielsku, cichcem, chyłkiem, jak by nic się nie stało? [...] Ale skoro tego poglądu nie przyjmuję, ale skoro przypisuję Janowi Kowalskiemu

istnienie kategorii wyższej (od bycia kamieniem, scyzorykiem, gwiazdą), to jak wytłumaczyć tę okoliczność żenującą, iż Jan Kowalski wyciąga nogi gdzieś pod płótem w takiej kompletnej świata znieczulicy? (NKJP: P. Wierzbicki, *Zapis świata. Traktat metafizyczny*).

[8] [...] Seo Jun Suk był jego klientem... ale niedługo potem wyciąga nogi...¹³ (<https://pl.glosbe.com/s%C5%82ownik-polsko-angielski/wyci%C4%85ga%C4%87%20nogi>, dostęp: 3.07.2023).

[9] Mogliby wydłużyć cykl świecenia bo młodzi ludzie jak wyciągną nogi i szybko przejdą to zdążą przed zmianą światła. Starszy człowiek nie ma szans aby zdążyć (<https://gazetawroclawska.pl/wroclaw-potralenie-pieszego-na-ul-grabiszynskiej/ar/3438037>, zdanie z sekcji komentarzy, dostęp: 3.07.2023).

Tekstowych przykładów symetryczności omawianych w tym punkcie jednostek nie jest wiele, choć większość z nich wykracza poza użycia jednostkowe (do tych ostatnich należy tworzenie odpowiednika dk dla *wyciągać nogi* w znaczeniu 'śpieszyć się'). Niezależnie od frekwencji problem pozostaje, ponieważ nie wszystkie użycia przywołanych zwrotów wydają się absurdalne czy rażąco nietrafne. Z czego więc – poza niezajomością frazeologizmu – wynika tworzenie takich konstrukcji? Z czego wynikają opisane rozbieżności i czym należałoby się kierować, ustalając frazeologiczne pary aspektowe?

2. Zaczniemy od kwestii leksykograficznych. Różnice w opisach słownikowych istnieją od zawsze. Jeżeli wynikają one z dużego odstępów czasowego między opracowaniami, są zupełnie naturalne – mogą być świadectwem językowego rozwoju jednostki lub korzystania bądź niekorzystania z (odmiennej) bazy materiałowej. Kartoteka i sam stosunek do danych tekstowych miały, patrząc historycznie, istotny wpływ na słownikowy opis, na samo uwzględnienie jednostki, jej postać, warianty, układ znaczeń w obrębie hasła itd.¹⁴ Ze współczesnej perspektywy jest to zupełnie oczywiste, podobnie jak tworzenie słowników na podstawie ogromnych baz materiałowych i list frekwencyjnych, a nie pojedynczych lub preparowanych przykładów użycia. W dobie internetyzacji i językoznawstwa korpusowego problemy wynikające z bazy materiałowej jednak nie znikają, zostają raczej zastąpione przez inne, m.in. ilościowo-statystyczne.

Opisy leksykograficzne poszczególnych jednostek stanowią też na ogół odzwierciedlenie stanu wiedzy w danym momencie. W przypadku związków frazeologicznych informacje gramatyczne przez długi czas nie były uwzględniane – koncentrowano się na informacji zapewne najbardziej oczekiwanej, czyli na znaczeniu nieregularnej całości (Kosek 2013)¹⁵. Nie sposób też wykluczyć arbitralnych czy przypadkowych

¹³ Równoległe podany (tłumaczony z polskiego) tekst angielski ma postać: *If Sep Jun Suk was that lawyer's client... but then the client dies...*

¹⁴ Kwestie te podnoszono w licznych opracowaniach, zob. np. Bańko (2001), Chlebda (2004), Kosek, Przybyszewski, Czerepowicka (2018) i podawaną w tych pracach literaturę.

¹⁵ Sposób opisu jednostek wielowyrazowych w różnych słownikach omawia w swojej monografii M. Czerepowicka (2023).

decyzji redakcyjnych. Każdy z tych czynników – z osobna lub jako jeden z wielu – może mieć wpływ na różnice w danych słownikowych. W przypadku porównania *działać na kogoś jak (czerwona) płachta na byka* można założyć właśnie ewolucję użyć, od pierwotnego niedokonanego do obydwu postaci – i tym tłumaczyć różnice między starszymi a nowszymi opracowaniami. Zauważenie tej ewolucji łączy się w sposób oczywisty z możliwościami badania uzusu, a więc z rozwojem korpusów. Nieuwzględnianie postaci *podziałać, zadziałać jak (czerwona) płachta na byka* we wcześniejszych słownikach mogło wynikać zarówno z kierowania się przez redaktorów ich własnym językowym wyczuciem, jak i z braku poświadczeń w kartotece (fiszkowej). Decyzja: „para aspektowa czy warianty”, gdyż tę rozbieżność także można zaobserwować, jest już kwestią teoretycznych podstaw opisu, a więc kwestią z innego poziomu.

Trudniej wytłumaczyć różnice w opracowaniach z podobnego okresu czasowego – np. dotyczące zwrotów *grać na nerwach* czy *wyjąć na ludzi*. Jeśli założyć mocne oparcie na danych tekstowych (tzn. traktowanie ich nie tylko jako źródła przykładów), to wpływ mogą mieć wielkość bazy¹⁶, decyzje dotyczące np. progu poświadczeń, od których w słowniku uwzględnia się jakąś jednostkę czy jej postać¹⁷, a także rozstrzygnięcia teoretyczne, w tym normatywne (np. uznanie za niezgodne z normą postaci *zagrać na nerwach, wychodzić na ludzi*). Dotykamy w tym miejscu kwestii interpretacji danych, która obok ich ilości ma najistotniejszy wpływ na różnice leksykograficzne.

Pytanie o to, czym się kierować, ustalając pary aspektowe, jest tyleż oczywiste, co nieuniknione. Z jednej strony mamy intuicję badacza i testy diagnostyczne, z drugiej – teksty. Możliwe rozwiązania łączą się, jak już zasygnalizowano, z kilkoma kwestiami: ze stosunkiem do danych tekstowych, z widzeniem normy oraz z rozstrzygnięciami teoretycznymi, a zwłaszcza – z rozumieniem pary aspektowej. Definicja pary aspektowej sprawia, wbrew pozorom, problemy. Wiążą się one przede wszystkim z relacjami semantycznymi między aspektem ndk i dk. Na ogół przyjmuje się, że tworzą ją czasowniki, które nie różnią się znaczeniowo poza informacją aspektową. Oznacza to inne ujęcie czynności – trwanie i wielokrotność (inwariant niedokonaności) oraz zdarzeniowość, jednokrotność, powstanie nowego stanu (inwariant dokonaności)¹⁸. Opozycje znaczeniowe między członami pary mogą być jednak także inne – często wskazuje się na problem wprowadzania przez przedrostki znaczeń dodatkowych,

¹⁶ Przy obecnym rozwoju technologii i korpusów kilka lat to istotna różnica. I tak np. baza źródłowa PSFJP i baza ISJP niewątpliwie się różnią (a także, co oczywiste, WSJP PAN). PSFJP opierał się na własnej kartotece i kartotece innowacji (we wstępie jego twórcy podkreślają, choć nie podają szczegółów, że decyzje o umieszczeniu w słowniku jednostki lub wariantu były oparte na mocnej podstawie źródłowej). ISJP korzystał z korpusu PWN, WSJP PAN – z NKJP, a także z korpusu pomocniczego, stworzonego na potrzeby słownika i internetu (zob. *Wielki słownik języka polskiego PAN – zasady opracowania* (wersja 2023), s. 6, https://pliki.wsjp.pl/zasady_opracowania_wsjp.pdf; dostęp: 16.07.2023).

¹⁷ Na przykład w NKJP zwrot *wychodzić na ludzi* ma 26 poświadczeń (w całym korpusie, przy odstepie – 0), a zwrot *zagrać na nerwach* – 34 (przy odstepie – 3).

¹⁸ Szerzej o inwariancie dokonaności i/lub niedokonaności zob. Laskowski (1996), Łaziński (2020).

wyrażanie różnego rodzaju akcji¹⁹, w przeciwieństwie do „czystych” par przyrostkowych (*dać – dawać w skórę, sprawiać – sprawić manto*)²⁰. By zminimalizować trudności wynikające z rozumienia pary aspektowej, stosuje się różne sprawdziany parzystości. W literaturze dotyczącej słowiańskiego czasownika podaje się na ogół trzy testy. Pierwszy z nich, zaproponowany przez Masłowa (1948), to test na zdolność ndk do nazywania jednokrotnego zdarzenia w praesens historicum, co w odniesieniu do frazeologii można zobrazować następującym przykładem:

[10] Kiedy niebezpieczeństwo mija, zebrani przekonują Sly’a, by zaśpiewał „Niedźwiedzią piosenkę”, opowiadającą o trzymanym na łańcuchu tańczącym niedźwiedziu, który w samotności tęskni za odwzajemnioną miłością. Ilość wypitego alkoholu wprawia Sly’a w coraz większe oszołomienie. Rozwiązuje mu się język i zaczyna zwierzać się ze swojej nędznej egzystencji... (http://www.trubadur.pl/old/Biul_09/Sly.html, dostęp: 16.09.2023).

Drugim sprawdzianem jest zastępowanie przez czasownik ndk swojego odpowiednika dk w imperatywach zaprzeczonych (np. *Nie kupuj kota w worku!*), kolejnym – nietworzenie wtórnego imperfektywu (np. **zagrywać komuś na nerwach*). Stosowanie tych trzech testów w odniesieniu do frazeologii napotyka jednak na trudności, i ze względu na metaforyczność, i z uwagi na fakt, że nie wszystkie frazeologizmy werbalne mają typowo czasownikowe znaczenie (mogą być też cechą, a więc znaczeniowo zbliżyć się do przymiotnika). W pewnym zakresie testy te można jednak uznać za pomocne, choć w opisie gramatycznym wielowyrazowych jednostek językowych nie wspomina się o nich.

Wydaje się, że w przypadku frazeologii badacze i leksykografowie odwołują się (tak jak w opisie czasowników) przede wszystkim do znaczenia i – zwłaszcza obecnie – do uzusu, natomiast użytkownicy języka – do formy, tzn. homonimii komponentu z odpowiednim czasownikiem, szczególnie gdy mają jedynie ogólną orientację w semantyce danego zwrotu. Przyglądając się znaczeniu jednostek *grać komuś na nerwach, działać komuś na nerwy, działać jak (czerwona) płachta na byka*, można powiedzieć (używając terminologii stosowanej w opisie znaczeń czasowników), że nie należą one do telicznych (a więc zakładających osiągnięcie naturalnej, wewnętrznej granicy czynności), mogą być jednak użyte do opisanego iteratywności (wyrażania wielokrotności) – i tym można by uzasadnić istnienie pary²¹.

Jak powiedziano wcześniej, tworzenie odpowiednika dk można też traktować jako ewolucję językową jednostek. W starszych opracowaniach zwrot *działać jak*

¹⁹ Nie rozwijam w artykule tej kwestii, opisywanej już wielokrotnie, zob. Przybylska (2006), Łaziński (2020), Kosek (2022) i podaną tam literaturę.

²⁰ Roman Laskowski (1984: 173) wśród wyróżnionych przez siebie klas czasowników niestanowych (procesywne, kauzatywne, czynnościowe i aktywności psychicznej) tylko dwóm (procesywnym i kauzatywnym) przypisał zdolność wchodzenia w czysto aspektowe opozycje.

²¹ Zdolność czasownika do wyrażania iteratywności jest istotniejsza niż teliczność (tzn. nie tylko czasowniki teliczne tworzą pary, choć zwykle stanowią podręcznikowe przykłady), zob. Łaziński (2020), zwłaszcza s. 26, i wskazywaną tam literaturę.

(czerwona) płachta na byka nie jest opisywany jako symetryczny, łączenie go w parę aspektową można datować mniej więcej od lat 80. lub 90. Mielibyśmy tu więc do czynienia (mimo zasadniczej różnicy znaczeniowej, nieteliczności zwrotu frazeologicznego) z sytuacją analogiczną do *głosować – zagłosować*, który do końca XX w. nie miał odpowiednika aspektowego (zob. Łaziński 2020: 84–85). Podobnie, tzn. ewolucyjnie, można spojrzeć na *wyciągać kasztany z ognia czyimiś rękami*. Ponieważ w tym przypadku opisywane przez zwrot działanie da się interpretować jako czynność ukierunkowaną na cel, wskazanie tej granicy przez aspekt dk można uznać za naturalny proces, choć obecnie znajdujemy w tekstach jedynie pojedyncze przykłady wykorzystania tej możliwości. Odpowiednik w parze dobierany jest na zasadzie analogii z czasownikiem (*wyciągać – wyciągnąć, grać – zagrać*) i/lub znaczenia najbardziej pasującego do znaczenia frazeologizmu, jeśli czasownik ndk nie ma oczywistego (jednego) odpowiednika dk, jak w przypadku *działać* (podawanego w słownikach jako niesymetryczny). W ostatniej przywołanej sytuacji do głosu dochodzi także czynnik teoretyczny: uznanie *działać jak (czerwona) płachta na byka* za symetryczny zależeć będzie od rozumienia pary aspektowej przez autorów danego słownika (dopuszczania bądź nie w zakresie pary znaczenia momentalności i początku – ingresywności – akcji, wnoszonego przez *za-*, *po-*).

Zwrot *coś nie może pomieścić się komuś w głowie* ilustruje inny problem, również ściśle wiążący się z badaniem aspektu we frazeologii. Komponent dk występuje (jest naturalny i znaczeniowo niedewiacyjny), ale w pewnym kontekście – mianowicie w połączeniu z czasownikami modalnymi *chcieć, móc*. Stąd też pytanie, czy interpretować opisywaną relację w kategoriach parzystości aspektowej czy wariantywności, włączając komponent modalny w skład jednostki. Teoretycznie oba rozwiązania są możliwe, o parze aspektowej można mówić oczywiście tylko w sytuacji potraktowania czasowników modalnych jako kontekstu zewnętrznego. Takie rozwiązanie wydaje się lepsze, ponieważ poprawne (choć rzadko spotykane w tekstach) są też użycia z innymi czasownikami modalnymi, np. *potrafić*. Poza tym nie wszystkie konteksty (bez czasowników modalnych) są dewiacyjne (zwłaszcza jeśli w jakiś sposób została powierzchniowo wyrażona negacja), np.

[11] Czy fanom matmy, która nie stanowiła dla nich większego problemu nie potrafi pomieścić się w głowie, że nie wszyscy są tacy sami? (<https://demotywatory.pl/5077898/Szkola-powinna-uczuc-rzeczy-ktore-przydadza-sie-w-zyciu>, dostęp: 9.08.2023).

[12] Tak wyrachowana zbrodnia nigdy nie pomieści się w głowie normalnego człowieka, a jakkolwiek komentarz jest tylko namiastką jej potępienia²².

²² Przykład pochodzi z książki Jerzego Możdżana *Prasłowianie, Słowianie, Polacy. Rozważania*, https://books.google.pl/books?id=R-76DwAAQBAJ&pg=PA27&lpg=PA27&dq=%22nigdy+nie+pomie%C5%9Bci+si%C4%99+w+g%C5%82owie%22&source=bl&ots=OPjFdBOZq&sig=ACfU3U2y7wju1KPN8Lu_papWj-wgZZHwdw&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwiwrqa0rM-AAxUO_7sIHbixAqoQ6AF6BAgOEAM#v=onepage&q=%22nigdy%20nie%20pomie%C5%9Bci%20si%C4%99%20w%20g%C5%82owie%22&f=false (dostęp: 9.08.2023).

[13] Tym, którzy o profesji poety sądzą stereotypowo, nie pomieści się w głowie już sam tytuł tego wiersza (<https://wyborcza.pl/7,75248,94523.html>, dostęp: 28.07.2023).

Z pewnym typem znaczenia (i w tym sensie – kontekstu użycia) łączą się też *wyjąć na ludzi czy kamień na kamieniu nie zostanie*. Występują przede wszystkim w aspekcie dk, jednak gdy mowa o sytuacjach powtarzających się, prawdach ogólnych, mogą mieć postać ndk, zwłaszcza czasu teraźniejszego (zob. przykłady 1–2). Nie mają natomiast znaczenia aktualnego (**Właśnie kamień na kamieniu nie zostaje z zaatakowanego miasta*)²³. W tym miejscu mówimy już jednak o pragmatyce – z gramatycznego punktu widzenia mamy do czynienia ze zwrotem symetrycznym. To częsta sytuacja we frazeologii: ograniczenia istnieją nie tyle na poziomie systemu (samego znaku – jego znaczenia i właściwości gramatycznych), ile na poziomie użycia (zob. Verbel – Kosek, Czerepowicka, Przybyszewski 2020: 58–59).

Jeszcze inną sytuację ilustruje *ujść w tłoku*. Znaczeniowo zwrot opisuje nie zdarzenie (rozumiane jako powstanie nowego stanu), lecz stan, cechę, por. podaną wyżej definicję ‘coś nie jest najlepsze, ale można to zaakceptować’. Zapewne zarówno stanowisko (czy raczej cecha czegoś, nieczynnościowe znaczenie całości), jak i istnienie czasownika do pary oraz nieznanostwo utartej formy zwrotu powodują tworzenie przez użytkowników postaci *uchodzić w tłoku* – jej użycia wykraczają poza pojedyncze, ogólnie nie mają jednak wysokiej frekwencji w internecie²⁴. Wydaje się, że analogiczne są powody tworzenia par w przypadku *nie dorastać komuś do pięt*, mającego już nieco wyższą frekwencję²⁵. Wśród znalezionych potwierdzeń znajdują się innowacje pod względem aspektu, a więc regulujące w ujęciu Stanisława Bąby (zob. Bąba 1982) (przykłady 14–16), oraz innowacje rozszerzające, a więc naruszające łączliwość związku (przykład 17):

[14] Temu staroście nikt z innych radnych nie dorósł do pięt (<https://m.zinfo.pl/artykuly/20201>, dostęp: 23.09.2023).

²³ Odnotujmy w tym miejscu, że w WSJP PAN zwrot zbliżony do opisywanego: *ktoś kamienia na kamieniu nie zostawił* ma też odpowiednik ndk – *nie zostawia* (wariant: *nie pozostawia*).

²⁴ Wpisując w wyszukiwarkę Google różne formy paradygmatu (z użyciem cudzołostwa), otrzymujemy od kilku do kilkunastu wyników (najwięcej dla *uchodzi w tłoku*). Dla części form, np. dla trybu przypuszczającego, wyszukiwarka nie zwraca żadnych wyników (<https://www.google.com>, dostęp: 30.08.2024). W korpusie Monco (zob. monco.frazeo.pl, Pęzik 2020), którego materiał stanowią głównie internetowe serwisy informacyjne, znajdujemy tylko dwa przykłady odpowiedzi na zapytanie *uchodzić** w tłoku*.

²⁵ Przykładowe formy i ich przybliżona frekwencja w momencie składania artykułu do druku przedstawiają się następująco: *nie dorósł mu do pięt* – ok. 40 wyników, *nie dorodzi do pięt*, *nie dorosta do pięt* – ok. 70 wyników, *nie dorósł do pięt* – ok. 100 wyników (<https://www.google.com> dostęp: 30.08.2024). Przykłady zastosowań aspektu dk znaleźć można także w Google Books (<https://books.google.pl>), zob. np. wyniki dla formy *nie dorósł do pięt*: <https://www.google.com/search?tbm=bks&q=%22nie+dor%C3%B3s%22+do+pi%C4%99t%22>, dostęp: 2.09.2024)). W korpusie Monco przykładów jest mniej – na zapytanie *nie dorosnąć** do pięt* otrzymujemy 16 wyników (monco.frazeo.pl, dostęp: 30.08.2024).

[15] W. Berus ze swoim nędznym biuletynem nie dorósł do pięt Wrotkowskiemu... (<https://elka.pl/content/view/20171/77/>, dostęp: 23.09.2023).

[16] [...] sportowo nie dorósł mu do pięt (<http://www.ringpolska.pl/boks-w-polsce/zawodnicy-a-k/tomasz-adamek/73933-michalczewski-o-powrocie-adamka-szkoda-mi-tego-chlopaka>, dostęp: 24.09.2023).

[17] Niestety, omawiana książka nie dorosła do pięt nawet najśłabszej z książek Lema czy Bradbury'ego (<https://lubimyczytac.pl/ksiazka/68838/diabelska-maskarada>, dostęp: 23.09.2023).

Powyższy typ zdań ilustruje współcześnie najczęstszy, jak się wydaje, typ zmian w uzusie – swego rodzaju „wyrównania analogiczne”, a więc kierowanie się gramatyką głównego komponentu związku frazeologicznego.

Podsumowanie

Podane przykłady wskazują na splot czynników semantyczno-gramatycznych w istnieniu/nieistnieniu frazeologicznych par aspektowych. Nie można podać odrębnych dla frazeologii ogólnych reguł decydujących o tworzeniu takich par. Semantyka jest niewątpliwie czynnikiem istotnym, ale we frazeologii mamy często do czynienia z działaniem wbrew znaczeniu czy zwyczajowej postaci jednostek. Językowy status omawianych w artykule związków jest różny: *działać na kogoś jak (czerwona) płachta na byka, grać komuś na nerwach, działać komuś na nerwy, coś nie mieści się komuś w głowie, kamień na kamieniu nie zostanie* można uznać już za parzyste, na podstawie zarówno znaczenia (możliwości wyrażania wielokrotności), jak i uzusu. Właśnie przez uzus zostanie zapewne podyktowany status związków obecnie niejednoznacznych pod względem parzystości aspektowej, tzn. częstsze używanie form takich jak *uchodzi w tłoku czy nie dorósł do pięt* będzie skutkowało ich usankcjonowaniem, uwzględnieniem w opracowaniach leksykograficznych. Wynika to z przewagi słowników deskryptywnych we współczesnej leksykografii, postrzegania rejestracji, opisu zjawiska (jednostki) jako głównego celu słownika, jak też z bardzo mocnej pozycji uzusu. Frekwencja (przynajmniej w opisywanym tu obszarze zjawisk) jest istotnym kryterium oceny innowacji. Oczywiście pojawia się kwestia interpretacji i stosunku do danych tekstowych²⁶ – rodzi się zwłaszcza pytanie, od jakiej liczby wystąpień można uznać istnienie pary aspektowej w uzusie. Obecnie dwa wskazane wyżej frazeologiczne (ściślej: formy przeciwnego aspektu) mają niewielką liczbę potwierdzeń, traktowane są w synchronicznym opisie jako niesymetryczne, a opisywane wystąpienia są uznawane za zjawisko tekstowe (indywidualne modyfikacje). Wniosek ogólny, który się nasuwa, jest jednak „uzualny”: niezależnie od znaczenia i decyzji leksykografów

²⁶ O niektórych problemach z tym związanych, ingerencji leksykografa i zawodności frekwencji pisze Piotr Żmigrodzki w *Zasadach opracowania WSJP PAN*, zob. zwłaszcza s. 53 (https://pliki.wsjp.pl/zasady_opracowania_wsjp.pdf, dostęp: 4.02.2024).

uzus ukształtuje ostateczną postać jednostek. Żyjemy w epoce tekstowej i w epoce zaniku normy wielopoziomowej, zauważalność w uzusie na przestrzeni czasu staje się stopniowo głównym, o ile nie jedynym czynnikiem kształtującym normę²⁷. Inne kryteria (jak choćby zgodność z systemem gramatycznym²⁸) schodzą na dalszy plan lub nawet w ogóle nie mają zastosowania. Przedmiotem opisu w językoznawstwie są fakty, i metafakty (przekonania o języku), ale faktów nie można ignorować. Nadmiar danych tekstowych, by wrócić do myśli początkowej artykułu, nie jest w takiej sytuacji ani korzystny, ani niekorzystny. Nie podlega wartościowaniu, przesuwając punkt ciężkości w próbach uchwycenia i opisu statusu najnowszych zjawisk na pozyskiwanie danych (tworzenie korpusów) i analizę frekwencyjno-statystyczną.

Rozwiązanie skrótów

ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. I–II, Warszawa 2000.

Monco – <http://monco.frazeo.pl/> (dostęp: 1.10.2021 – 30.08.2024).

NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, Warszawa 2012, <https://nkjp.pl/> (dostęp: 1.10.2021 – 30.08.2024).

PSF – *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, red. S. Bąba, G. Dziamska, J. Liberek, Warszawa 1995.

PSFG – K. Głowińska, *Popularny słownik frazeologiczny*, red. nauk. T. Piotrowski, Warszawa 2000.

PSFJP – S. Bąba, J. Liberek, *Popularny słownik frazeologiczny języka polskiego* (CD), Warszawa 2010.

SFSk – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1967–1968.

SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.

SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.

USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. I–IV, Warszawa 2003.

WSFF – P. Flicieński, *Wielki słownik frazeologiczny*, Poznań 2012.

WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007–, <https://wsjp.pl/> (dostęp: 1.10.2021 – 30.08.2024).

Verbel – I. Kosek, M. Czerepowicka, S. Przybyszewski, *VERBEL. Elektroniczny słownik paradygmatów polskich frazeologizmów czasownikowych. Teoria, problemy, prezentacja*, Olsztyn 2020, <https://uwm.edu.pl/verbel/> (dostęp: 1.10.2021 – 30.08.2024).

Bibliografia

Bańko M., 2001, *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Studia o słowniku jednojęzycznym*, Warszawa.

²⁷ O dyskusji na ten temat, problemach rozbieżności między normą skodyfikowaną a normą zwyczajową, a także możliwym współcześnie widzeniu normy piszą m.in. Bańko (2001: 45–49) oraz Liberek (2021).

²⁸ Na temat możliwych kryteriów w opisie wyników zob. Gębka-Wolak, Moroz 2021.

- Bańko M., 2018, *Korzyści i problemy wynikające z „nadmiaru” danych językowych i z wielości metod ich analizy*, „Biuletyn PTJ” LXXIV, s. 23–30.
- Bąba S., 1982, *Główne typy innowacji frazeologicznych*, [w:] *Stażość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 17–25.
- Chlebda W., 2004, *Frazeolog i kwestie opisu małej diachronii*, [w:] *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną, Prace dedykowane profesorowi Stanisławowi Bąbie w 65-lecie urodzin*, red. J. Liberek, Poznań, s. 73–81.
- Czerepowicka M., 2023, *Wielowyrzawowe jednostki leksykalne w polszczyźnie. Studium leksykograficzne*, Olsztyn.
- Gębka-Wolak M., Moroz A., 2021, *Morfoskładnia w Słowniku właściwych użycy języka*, „Język Polski” CI, z. 2, s. 17–33.
- Kosek I., 2008, *Fleksja i składnia nieciągłych imiennych jednostek leksykalnych*, Olsztyn.
- Kosek I., 2013, *Paradygmaty zwrotów frazeologicznych – problemy opisu leksykograficznego*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Między teorią a praktyką frazeologiczną*, red. G. Dziamska-Lenart, J. Liberek, Poznań.
- Kosek I., 2022, *Badania gramatyczne w polskiej frazeologii: z problematyki opisu aspektu*, [w:] *Aktuelle Trends in der phraseologischen und parömiologischen Forschung weltweit*, red. A. Gondek, A. Jurasz, P. Staniewski, J. Szczęk, t. I, Hamburg, s. 155–170.
- Kosek I., Przybyszewski S., Czerepowicka M., 2018, *Źródła w tworzeniu elektronicznego słownika paradygmatów frazeologizmów werbalnych*, „Biuletyn PTJ” LXXIV, s. 47–59.
- Laskowski R., 1984, *Predykatyw (czasownik)*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa, s. 171–219.
- Laskowski R., 1996, *Aspekt a znaczenie czasowników (predykaty zmiany stanu)*, [w:] *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, red. H. Wróbel, Kraków, s. 39–48.
- Liberek J., 2006, *Zróżnicowanie aspektowe komponentów werbalnych w stałych związkach frazeologicznych. Uwagi wstępne*, [w:] *Z zagadnień frazeologii, stylistyki i kultury języka*, red. S. Bąba, P. Fliciński, Poznań, s. 44–60.
- Liberek J., 2021, *Norma językowa jako fakt społeczny fundowany na uzusie. Uwagi w kontekście Słownika właściwych użycy języka*, „Język Polski” CI, z. 2, s. 34–48.
- Łaziński M., 2020, *Wykłady o aspekcie polskiego czasownika*, Warszawa.
- Masłow J., 1948, *Vid i leksičeskoe značenie glagola v sovremennom ruskom literaturnom jazyke*, [w:] „Izvestija Akademii Nauk SSSR” 7 (4), s. 307–316.
- Pęzik P., 2020, *Budowa i zastosowania korpusu monitorującego MoncoPL*, „Forum Lingwistyczne” 7, s. 133–150.
- Przybylska R., 2006, *Schematy wyobrażeniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych do-, od-, prze-, roz-, u-*, Kraków.
- Skorupka S., 1986, *Zagadnienie wariantu frazeologicznego*, „Prace Filologiczne” XXXIII, s. 149–153.

Symmetrical or asymmetrical? Problems in a description of phraseological aspectual pairs

Abstract

The article focuses on a few problems a researcher may encounter while analysing phraseological units which form aspectual pairs, obtained from text and lexicographical data. In the first

part, some discrepancies are pointed out in the interpretation of the same phraseological units as either symmetrical or asymmetrical in their aspect (forming an aspectual pair or not). In the second part, and in the summary, the provided examples and causes of the observed discrepancies are studied in greater detail. It appears that whether a phraseological unit forms an aspectual pair or not is decided by a number of semantic and grammatical factors. The status of particular units is individually decided. For a few such units [e.g., *działać na kogoś jak (czerwona) płachta na byka* (to make someone extremely angry, lit: to act like a red rag for a bull), *kamień na kamieniu nie zostanie z czegoś* (not one stone will be left standing, lit: there will be no stone left upon stone)], an emergence of an aspectual counterpart may be treated as an outcome of language evolution (from an imperfective form to both, perfective and imperfective forms). In the case of unclear aspectual symmetry, the status of such units will probably be decided by usage (frequency of use).